
NATIONAL AND ETHNIC POLITICS

Kittel, Manfred: The Indemnification of German Refugees
(Sándor Komáromi) 174

MINORITY RIGHTS

Hilpold, Peter: The Regulation of Toponyms as a Burning Issue
in South Tirol, Italy (Sándor Komáromi) 177

HISTORY OF NATIONAL AND ETHNIC MINORITIES

Magyarosi, Sándor: The Transylvanian Military Campaign (Győző Cholnoky) 181

Murádin, Jenő: Magyarai Lajos lithographic (Olga Cholnoky) 184

RESUME 188

AZ 1867. ÉVI KIEGYEZÉS ÉS A NEMZETISÉGI KÉRDÉS

Szarka László

Az államegység és a nemzetiségi jogegyenlőség dilemmái

Az 1867. évi kiegyezés nemzetiségpolitikai
következményeinek történetéhez

Az 1867. évi *Ausgleich*, azaz a Habsburg-dinasztia magyar politikai elitekkel való kiegyenlítődése, kiegyezése immár 150 éve ellentétes értelmezésekben él a magyar, és persze a korabeli Monarchia többi népének történeti emlékezetében. Tény, hogy a „reális kompromisszum” ötven évre stabilizálta a Birodalom alkotmányos rendjét. Ráadásul helyreállította negyedfélszáz év után, a Mohács után széthullott Magyar Királyság területi egységét. Ezzel együtt az országot sikeres modernizációs pályára állító „deáki békemű” magyar értékelésében mindig is sok volt a bizonytalanság. Az emigráns Kossuth Cassandra-levelének korabeli megsemmisítő kritikája mellett a dualizmus korának idealizált önképe párhuzamosan voltak jelen és tapadtak meg történeti közgondolkodásunkban: a 48-as függetlenségi, illetve a 67-es kiegyezési álláspontok szembenállásának utóélete máig érezteti hatását.

Szekfű Gyula s vele együtt a magyar történetírás számos meghatározó személyisége a magyar közjogi fejlődés kimagasló csúcspontjának tekintette. Németh László és Bibó István, s nyomukban sokan mások viszont teljes zsákutcaként értékelték.¹ A vita lezáratlanságának okát

---

¹ Bibó 1948 tavaszán közreadott, sokszor idézett munkája szerint a bécsi udvar és a magyar elit azért lépett a kiegyezés útjára, mert mind a ketten saját hatalmuk megszűnés-

Csorba László még húsz évvel ezelőtt is abban látta, hogy sem Deák és Andrássy – „*boldog békeidő*” fejlődése előtt utat nyitó – érdemeinek, sem Kossuth kritikájának valós elemeit nem lehet teljes egészében megkérdőjelezni. Szerinte „a kiegyezés előnyeinek és hátrányainak listáját” továbbra is kénytelenek leszünk időről időre felülvizsgálni, „mert még mindig a kiegyezéssel közös történelmi korban élünk.”² Amennyiben ez alatt a történelmi magyar állam felbomlásának nyomasztó kisebbség- és szomszédságpolitikai örökségét értjük, érdemes a kiegyezés nemzetiségi, közép-európai összefüggéseit is közelebbről megvizsgálnunk.

A folytonosság és a diszkontinuitás merev szembeállítására, a konspirációs elméletekre, bűnbakkeresésre kihegyezett köztörténelmi vitákat nehéz lenne ma olyan mederbe terelni, ahol a leegyszerűsített, a hibát mindig a külső és belső ellenségekben kereső zárlatos képletek helyett a korabeli viszonyok és összefüggések kerülhetnek középpontba.

Pedig fontos lenne elgondolkodni, milyen okai voltak annak, hogy a Monarchia domináns osztrák és magyar társadalmán kívül a többi kilenc nemzet, köztük a milliós nagyságrendű négy magyarországi „nemzetiség”, valamint a „leghűségesebb nemzetként” elkönyvelt fél-milliós rutén közösség korabeli politikai elitje kezdettől fogva bírálta

sétől tartottak és a másikat alkalmasnak tartották arra, hogy közösen megakadályozzák a legrosszabb alternatíva megvalósulását. „A dinasztia és a magyar politikai vezető réteg kölcsönösen túlbecsülte a másik fél erejét, s ebben tévedett; ez azonban azért történt így, mert mind a kettő érezte, hogy saját erejéből nem tudja megőrizni helyzetét, s ebben nem tévedtek. Kiegyeztek tehát, hogy ki-ki megmentse és megóvja azt, ami neki fontos: a Habsburgok birodalmukat, a magyarok államukat. E kettő azonban továbbra is szöges ellentétben volt egymással; sőt a 19. században, a demokratikus közösségalakulások sodrában inkább ellentétben volt, mint valaha.” Bibó István: Eltorzult magyar alkat, zsákutcás magyar történelem. In: Bibó István: *Válogatott tanulmányok. III. köt.* (Hungarológiai Alapkönyvtár), Budapest 2004. <http://mek.niif.hu/02000/02043/html/index.html> Vö: Dénes Iván Zoltán: A magyar politikai hisztéria okai. 2000. *Irodalmi és Társadalmi havi lap*, 2012. 3. <http://ketezer.hu/2012/03/denes-ivan-zoltan-a-magyar-politikai-hiszterian-okai/> Balog Iván: Bibó a dualizmusról. In: *A szabadság felelőssége. Írások Dénes Iván Zoltán 65. születésnapjára*. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2011. 97–106. A bibói értelmezés kritikáját ld. Cieger András (szerk.): A kiegyezés, Gondolat, Budapest 2004. c. kötetében „A Bibó-probléma”. fejezetében Kovács András, Gergely András és Gerő András tanulmányaiban. uo. 346–385.

² Csorba László: A kiegyezés megkötése és tartalma. In: Gergely András (szerk.): 19. századi magyar történelem 1790–1918. Budapest, Korona Kiadó, 1998. 339–342.

és elítélte a Birodalom kétközpontú átalakítását.³ Mennyiben találkozott kritikájuk a Cassandra levél erkölcsi és politikai érvekre hivatkozó kossuthi bírálattal, Bibó negatív értékelésével? Vagy kimutatható-e még valami a az 1950-es évek magyar vulgármarxistái által „gyarmati vagy félgymarmati sorsnak” minősített dualizmus képéből a mai belterjes „kis-magyar” argumentációban, amelynek szószólói továbbra is minden rossz eredőjének tekintik 1867-et.⁴

A másik oldalon viszont Szekfű Gyula – az uralkodó és a Deák-Andrássy tandem megegyezésében – a Moháccsal elveszített függetlenség helyreállításának aktusát látta: „függetlenségünk soha nem volt oly reális és biztos, mint a kiegyezés folytán”.⁵ Hasonló, bár többnyire igen differenciált álláspontot képviselt és képvisel a kiegyezés korát és kérdéseit kutató, 20. század végi, 21. század eleji magyar szaktörténészek többsége, Sárlos Bélától és Hanák Pétertől Somogyi Éváig, Kozári Mónikáig, Diószegi Istvántól, Gergely Andrástól Gerő Andrásig és Cieger Andrásig.⁶

³ A kiegyezés korabeli negatív horvát és magyarországi nemzetiségi fogadtatásáról ld. Gross, Mirjana: Die Anfänge des modernen Kroatien. Gesellschaft, Politiku und Kultur in Zivil-Kroatien und –Slawonien in den ersten dreissig Jahren nach 1848. Wien–Köln–Weimar, Böhlau Verlag, 1993. 105–129; Kováč, Dušan: Úvod. In: Uő.: *Slováci po rakúsko-uhorskom vyrovnání. Postupujúca modernizácia habsburskej monarchie. Budovanie centralizovaného Uhorska. Madarizácia. Oslabovanie lojalítity Slovákov voči Uhorsku.* (=Pramene k dejinám Slovenska a Slovákov XIa), Literárne informačné centrum, Bratislava 2012. 13–15.; A kiegyezéskori magyar nemzetiségpolitikáról és a nemzetiségek egyre általánosabb szembefordulásáról ld. Gogolák, Ludwig: Ungarns Nationalitätengesetze und das Problem des magyarischen National- und Zentrastaates. In: Wandruszka, Adam –Urbanitsch, Peter (Red.): Die Habsburgermonarchie 1848–1918, Bd. III/2, 1207–1303. A kiegyezés nemzetiségi elutasításáról, negatív nemzetiségpolitikai recepciójáról: uo. 1267–1270.

⁴ A kérdésről ld. Kövér György: Növekedés és hanyatlás az Osztrák-Magyar Monarchia emlékezetében, Korall, 2013. 54. sz. 21–22.; A gyarmati, félgymarmati státusszal kapcsolatos korai önkritikára ld. Sándor Vilmos: Magyarország függőségének jellege a dualizmus korában, Történelmi Szemle, 1958. 1. 93–99. http://real-j.mtak.hu/5707/1/Tortelenmi-Szemle_1958.pdf

⁵ Szekfű megállapítását idézi Szász Zoltán: Tökéletes alku vagy az „elnyomók hegemoniája”? História, 2003.4. 4–5. <http://www.tankonyvtar.hu/hu/tartalom/historia/03-04/ch02.html>

⁶ A kérdés historiográfiájához ld. pl. Hanák Péter: Historizálás és történetiség a kiegyezés vitájában. In: Hanák Péter: Magyarország a Monarchiában. Budapest 1975. 157–222.; Gyáni Gábor: A Habsburg-múlt emlékezeti kánonjai. In: Uő.: Relatív történelem.

Ifj. Bertényi Iván szakmai szinten már jórészt lezártnak tekinti a kiegyezés fő kérdéseire adott válaszokat. Szerinte ma már nem nagyon van vita a kiegyezés általános megítéléséről, a többség egyetért a Hanák Pétertől származó „reális kompromisszum” formulával. Cieger András szerint a megítélés attól is függ, milyen történelmi távlatot választunk. Azt azonban szerinte ma már nehéz lenne teljes egészében cáfolni, vagy megkérdőjelezni, hogy minden belső ellentmondás ellenére a modern kori magyar történelemben a dualizmus félévszázada jelentette a leghosszabb ideig fennálló, alkotmányosan működő politikai rendszert, még ha az ország 1867-ben remélt és ígért liberális jogállami átalakítására nem is került sor.⁷

Kossuth kiegyezés-kritikáját nagy nyomatékkal Szabad György képviselte, de ő is világossá tette: a magyar emigráció vezérének reális célja a Cassandra-levéllel és a kiegyezés módszeres kritikájával politikai alternatíva felmutatása: Kossuth „nyomós bizonyítékot kívánt teremteni arra, hogy a kiegyezésnek számottevő parlamenti és hatalmas parlamenten kívüli ellenzéke volt Magyarországon már elfogadtatása idején.”⁸

A 19. században előtérbe került „nemzetiség” mint a kor egyik „uralgó eszméje” – miként Eötvös a 19. századi nemzetépítő nacionalizmus gondolatiságát nevezte – Magyarországon az úgynevezett nyelvharok évtizedeiben erősödött fel. Egyszerre gyújtotta lángra a különböző anyanyelvű magyarországi társadalmak értelmiségi, polgári majd paraszti tömegeinek érzelmeit, s alakította át mélyrehatóan egyéni és közösségi identitásvilágait. Ezzel párhuzamosan – a társadalmi rendet és az állameszmet befolyásolni képes eszmék sorába lépve – fokozatosan háttérbe

Typotex, Budapest, 2007.111–123.; ifj. Bertényi Iván: Szekfű Gyula a kiegyezésről. In: Ujváry Gábor (szerk.): *A negyedik nemzedék és ami utána következik. Szekfű Gyula és a magyar történetírás a 20. század első felében.* Ráció Kiadó, Budapest, 2011. 136–170.

⁷ Uo. 167-169.; Cieger András: „Királyi demokrácia” Szabadságjogok a magyar liberálisok reformterveiben 1867 után. *Aetas*, 2009. 5. 55–82.

⁸ Szabad György: A népek megegyezésének híve, a kiegyezés ellenfele. Uő: Kossuth politikai pályája. Ismert és ismeretlen politikai megnyilatkozásai tükrében. Budapest, Neumann Kht. 2003. <http://mek.oszk.hu/04800/04881/html/szabadkpp0011.html>. A korszak dilemmáinak részletes elemzésére ld. Szabad György: *Forradalom és kiegyezés választóján*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1967. A kérdéshez lásd még: Uő: Kossuth irányadása, Budapest, Válasz Kiadó, 2002.

szorította a dinasztikus elv – a magyar történelmi közjogban rögzült „szent korona eszme – egyeduralmát, a forradalmi változások nyomán felszámolta az évszázadokon át működőképesnek bizonyult rendi nemzet koncepcióját. A nacionalizmus 1848-ban már minden korábbinál élesebb törésvonalakat rajzolt ki a soknyelvű történelmi ország politikai térképén. Mindeközben – a rendiség és a nemzetiség sajátos átmeneti összekapcsolódásaként is felfogható – magyar rendi nacionalizmus erejét főként az 1791–1844. közötti magyarosító nyelvtörvények mutatták meg.⁹

Ugyanakkor éppen a nyelvtörvények tették egyértelművé, hogy a nem magyar népek ígéretesen fejlődni kezdő anyanyelvei veszélyhelyzetbe kerülhetnek. S éppen ez a felismerés mozgósította az 1830-1840-es évtizedekben a nemzetiségi mozgalmakat, előbb anyanyelvi jogaik védelmére, majd kulturális-politikai egyenjogúságuk biztosítására. Így jutottak el a magyarországi nem magyar népek nyelvi-kulturális-politikai emancipációs céljaik megfogalmazásától 1848-1849-ben saját nemzeti autonómiáikat követeléséig.

Ezzel szemben Kossuth és vele együtt a reformkori magyar elit többsége – a magyar politikai nemzet koncepciójának kialakításával – részben át akarta menteni a rendi *natio hungarica* magyar dominanciáját a polgári nemzetek kialakulását követő időkre, másrészt olyan *asszimilációs alkut* kínált fel a nemzetiségi mozgalmaknak, amely a magyarosodást a polgári egyenjogúság egyfajta ellentétéleként, megkerülhetetlen velejárójaként igyekezett beállítani.

Ebben a kontextusban a többé vissza nem szorítható magyarországi nacionalizmusok – mint a modern polgári nemzetek közösség-szervező ideológiája – rövid időn belül felülírták a hungarus patriotiz-

⁹ A 18-19. század fordulójától felerősödő nyelvharok, nemzetiségi küzdelmek történetére ld. Szekfű Gyula: *Iratok a magyar államnyelv történetéhez 1790–1848.* Magyar Történelmi Társulat, Budapest 1926. 131-162.; Kemény G. Gábor: *A magyar nemzetiségi kérdés története I. rész. A nemzetiségi kérdés a törvények és tervezetek tükrében 1790–1918.* Budapest Gergely R. R. T. 1946.17-21.; Arató Endre: *A nemzetiségi kérdés története Magyarországon I. köt. 1790–1840. II. köt. 1840-1848.* Budapest, Akadémiai Kiadó 1960. Ács Zoltán: *Nemzetiségek a történelmi Magyarországon.* Budapest, Kossuth Könyvkiadó 1984.; Miskolczi Ambrus: *Erdély a reformkorban (1838-1848),* In: Szász Zoltán (szerk.): *Erdély története III. köt. 1830-tól napjainkig,* Budapest, Akadémiai Kiadó, 1986. 1280-1340.

mus soknyelvű magyar nemzetképletét. Miközben a magyar nemzet- és államépítő nacionalizmus társadalmi egyenlőséget hirdetett, és a rendi kiváltságok eltörlésével a törvény előtti jogegyenlőséget kínálta a társadalmi szabadság legfőbb garanciájaként, lebecsülte az ország nem magyar népeinek emancipációs és nemzetegyesítő törekvéseit, s ezzel együtt – az újra integrálódó magyar államon belül – a nyelvi-kulturális, történeti-politikai különbségek és igények jelentőségét.

A nacionalizmus mint új „uralkodó eszme”

A 18. század végétől az etnikai adottságaik és sajátosságaik alapján megszerveződő nemzeti társadalmak szerte Európában, így a soknemzetiségű Oszmán, orosz, Habsburg-birodalmak területén is vagy a föderatív birodalmak, vagy a nemzeti állam megteremtésében kezdték látni jövőjük legfontosabb garanciáját. Jól jelzik mindezt a kremsieri birodalmi tanácsban megvitatott tervezetek, illetve az emigráns Kossuth kúthahyiai alkotmánytervétől a dunai konföderációig terjedő megoldási elképzelései. Az egységesítő és emancipáló nacionalizmusok egyszerre szabadították fel a nemzetben rejlő hatalmas energiákat és ütköztettek egymással a gyakran egymással összefonódva élt nemzeteket. Az ideológiai váz rövid időn belül politikai programokban, törekvésekben és pártokban öltött testet.

A nemzetiségi törekvésekben kezdettől fogva felsejlő uralmi elvet Eötvös József *A XIX. század uralkodó eszméinek hatása az államra* című munkájában a szabadság, egyenlőség mellett a nemzetiséget nevezte meg a század harmadik domináns gondolatának, amelyet az egyes népek önállósulási és egyenjogúsítási törekvéseit kifejező ideológiaként értékelt.¹⁰

¹⁰ Eötvös szerint a „nemzetiség” eszméje minden nép esetében különböző lehetett. Főként azért, mert a nemzetiség mint uralmi eszme szorosan összefüggött a története során kivívott történeti jogával, demográfiai kiterjedésével. Eötvös József: *A XIX. század uralkodó eszméinek hatása az államra*. Pesth 1854. I. köt. 26. Magyar Elektronikus Könyvtár, http://mek.oszk.hu/06600/06619/pdf/19_szazad1.pdf

Az európai nacionalizmusok fejlődésének ebben a máig tanulságos elemzésében a hatalmi viszonyokat már a nemzet és állam kapcsolót döntően befolyásoló mozzanatnak nevezte, mert szerinte a modern nemzetiségi elvek szerint szerveződő nemzetek végső célja a hatalom megszerzése. „E szó: *nemzet*, hol az állam, hol a nyelv vagy faj közösségét jelenti; és a nemzetiség nevében majd előbb különvált néprészek eggyéolvasztása, majd idegen elemek kiküszöbölése vagy átidomítása, majd csak egyenjogúság, majd uralkodás követeltetik.”¹¹ Eötvös ebben a rövid mondatban a nacionalizmusok ma is érvényes működési rendjét írta le. Azaz előbb a nemzeti területek egyesítése, magyar vonatkozásban pl. az unió, majd az együtt élő nemzetiségek beolvasztása, azaz az asszimiláció, s végül a nemzeti állam keretei közt a minél teljesebb hatalom gyakorlása a modern nacionalizmusok célja.

Szerinte a nacionalizmus pozícióit a nyelvi, kulturális különállás felerősödő tudata és a történeti múlt etnikai átértelmezése erősítette meg. Így került ellentétbe a szerveződő nemzeti társadalmak önállóságának programja a soknemzetiségű államok egységének fenntartásával. A nemzetiség politikuma, azaz az etnikai sajátosságokra, igényekre épülő politikai programok, fokozatosan összekapcsolódtak a saját etnikai terület feletti hatalmi ambíciókkal. Eötvös úgy látta, hogy a 19. század közepére – Svájc és az Egyesült Államok kivételével – alapvetően megoldhatatlanná vált a soknemzetiségű birodalmakon, államokon belül a nemzetiségek államjogi igényeinek egyenlő kielégítése. Ennek okát az állami uralom és a nemzetiségi elv hatalmi alapjainak ütközésében jelölte meg. A korabeli kelet-közép-európai nemzetiségpolitikai gondolkodást megújítva, egyebek közt a svájci példa alapján az önkormányzatiság elvének alkalmazásában látta a feloldhatatlannak tűnő konfliktushelyzet kezelésének legjobb módját. A többnemzetiségű magyar állam egységének megőrzése, illetve a nemzetiségek területi autonómiaigénye közti ellentétet egyedül a vallási autonómiaikéhoz hasonló kulturális önkormányzatiság eszközeivel tartotta volna feloldhatónak, s a nyelvi jogok érvényesítését adott esetben korlátozott területi jogosítványokkal is kiegészíthetőnek vélte. Igaz, nagy nyomattal

¹¹ Uo.

csak a történeti jogon alapuló igényeket tartotta elvben ily módon kezelhetőnek.¹² A Monarchia és Magyarország belső átalakításának elméletileg elképzelhető két változata közül a föderáció helyett ő maga is a svájci mintát tartotta reálisabbnak.¹³ Korán felismerte, hogy a demokratikus hatalommegosztás megfelelő eszközrendszere úgy biztosíthatja a soknemzetiségű ország egységét és a nemzetiségi igények – államon belüli, s ilyen módon korlátozott és ellenőrzött – kielégítését, hogy közben az állam területi integritása nem sérül. „Ha föladatának meg akar felelni, minden államnak a legnagyobb egységre van szüksége. Ameddig az állam hatóságának a köz érdekében ki kell terjednie, amint megmutattam, a legnagyobb központosításra van szükség. Innen következik, hogy ameddig az állam hatalma terjed, nem lehet szó az egyes nemzetiségek külön jogosultságáról; hogy tehát, ha ki kell elégíteni a nemzeti öntudatot, mely korunkban oly hatalmasan fölébredt, szükség korlátoznunk az államhatalom jelen hatáskörét, s tért kell adnunk az egyes nemzetiségeknek, melyen igényeiket az államra nézve minden veszély nélkül kielégíthessék. Erre nézve pedig csak az önkormányzás elve alkalmazásaiban találjuk föl az eszközt.”¹⁴

Ebből kiindulva az 1850-es években írott munkáiban – a kelet-közép-európai nemzetiségi kérdés megfelelő kezelése érdekében – az állam és a „ nemzetiségi eszme” szétválasztását szorgalmazta. Szerinte

¹² „Mindkét nemű igények kielégítése végett szükség, hogy az egyes tartományoknak adott föltételes önállósággal tért nyissunk azon igényeknek, melyek történeti jogon alapulnak, s a községek önállósága által bizonyos körön belül azon igényeknek engedjünk tért, hogy maguknak érvényt szerezzenek, melyek a nyelvkülönbségből származnak. Amely mértékben követik az önkormányzás elvét, annál kevésbé kell veszélyesnek lennie az államra nézve a nemzetiség elvének; (...) Miután az önkormányzás elve nem egyéb az egyéni szabadság elvének erkölcsi egyéniségekre alkalmazásánál: az egyes nemzetiségek igényeinek is csak ez elv alkalmazása által felelhetni meg, s a különböző nemzetiségek létezése az államban mindig csak azon mértékben veszélyes az állam fennállására nézve, amennyiben eltérnek ez elvtől.” Eötvös József: *A XIX. század, i. m.* II. köt. 551–552.

¹³ Gyarmati Enikő: A svájci föderalizmus értelmezései a Magyar Királyságban a 19. század közepén. In: *PhD-hallgatók II. konferenciája. 2013. május 3.* Eszterházy Károly Főiskola Történelemtudományi Doktori Iskolájának Kiadványai. Líceum Kiadó, Eger, 2014. 59–92.; Uő: Johann Caspar Bluntschli és Bárá Eötvös József a német egységről Gondolatok a német egység szövetségi változatairól az 1860-as években. *Aetas*, 2015. 2. 74–101.

¹⁴ Uo.

ugyanis a „nemzetiségi rendező elvre” alapozott államok létrehozása a kevert etnikumú európai régiókban nem teremthet igazságos, és minden érdekelt nemzet részére kielégítő megoldást. A nemzeti elvre épülő államhatalom Eötvös szerint szükségképpen az egyik nemzetnek a másik felett való uralmát és az államok felbomlását vonja maga után.¹⁵

Az ilyen nemzeti államok pedig Eötvös 1853-ban leírt véleménye szerint – a többségi és kisebbségi, az uralkodó és az elnyomott nemzetek között – az egymás ellen folytatott harcokat, a békétlenséget, a civilizációs folyamatok megakasztását, az „európai polgárosodás” megtörését eredményezhetik. Ezek a nacionalizmus évszázadának kellős közepén kifejtett „korszerűtlen” gondolatai kétségkívül alaposan megelőzték saját korukat. Nagy kár, hogy kultuszminiszterként az 1867. évi osztrák-magyar kiegyezéssel elkezdődött dualista korszakban, immár az ország egysége iránti felelőssége által meghatározott politikusi pozícióban ő maga sem tudta a gyakorlatba átültetni a nemzetiségek önkormányzatiságával kapcsolatos gondolatait.¹⁶

¹⁵ Uo. Vö. Gángó Gábor: Eötvös József Uralkodó eszméi: Kontextus és kritika. Budapest, Argumentum – Bibó István Szellemi Műhely, 2006

¹⁶ Eötvös a nemzetiségi törvény 1861. évi tervezetében az állam túlsúlyával szemben kívánt a nemzeti társadalmakhoz tartozók részére garanciákat biztosítani. „Magyarország sajátos etnográfiai viszonyainál fogva éppen utalva látszik oda törekedni, hogy a nemzetiségi kérdést oly törvényes intézkedések által fejtsse meg egyszer s mindenkorra, melyeknek paizsa alatt az egyes polgároknak e részbeni jogos követelményei a haza területének bármely részén szintoly mértékben védve, mint az egyes nemzetiségeknek mint testületeknek szabad egyesülés útján kifejlődhetése biztosítva legyen. Ilyen törvényes intézkedések elemeit nyújtják nálunk a századokon keresztül fennállott községi önkormányzás, az egyes vallásfelekezeteknek nemcsak egyházi ügyeikre, hanem tanodaik belrendezésére és kezelésére is kiterjedő autonómiája és mindenek felett azon helyhatósági rendszer, melynek észjogi alapját éppen az individuális szabadságnak az államhatalom túlterjeszkedése ellenébeni megóvása s úgy a fizikai, mint morális egységeknak az államegység legszükségesebb korlátain belüli mozoghatása képezik.” Az 1861. évi képviselőházi nemzetiségi bizottmány jelentése. In: Galántai József: *Nemzet és kisebbség Eötvös József életművében*, Budapest, Korona Kiadó 1995. 155. Vö. Schlett István: *A nemzetiségi törvényjavaslat országgyűlési vitája 1868.* Budapest, TTKF- Kortárs Kiadó, 2002. 16–17.

A nemzetiségi „kiegyenlítés” előkészítése

Az 1861. évi országgyűlésen általa kezdeményezett nemzetiségi törvény-előkészítő munkálatok során többször is hangsúlyozta a feladat mibenlétét. A felirati oldalon álló Eötvös május 17-én a nemzetiségi kérdés mindenki számára elfogadható, tartós megoldását az egész Monarchia és Magyarország, valamint az egész dunai térség és az európai szabadság szempontjából egyaránt centrális kérdésnek nevezte. Ennek megfelelően sikerült elérnie, hogy a képviselőház a kérdés tárgyalására egy 27 fős bizottságot küldött ki. A képviselőház határozata szerint a nemzetiségi igények kielégítését tette első helyre az országgyűlés feladatai közt, a vallási egyenjogúság és az úrbérrel kapcsolatos mindenfajta birtokviszonyok rendezése mellett.¹⁷

A bizottság által elkészített jelentés a szlovák, szerb és román beadványok területi alapú autonómia-törekvéseit elutasítva, kettős alapvetést fogalmazott meg. Egyrészt leszögezte, hogy a nemzetiségi egyenjogúság csakis „a magyar állam történelmi fogalmának megfelelő egységes és oszthatatlan magyar nemzet” keretében valósulhat meg. Másrészt egyértelművé tette, hogy „az országban lakó minden népek, név szerint: a magyar, szláv, román, német, szerb, orosz, sat. – egyenjogú nemzetiségnek tekintendő, melyek külön nemzetiségi igényeiket az ország politikai korlátain belül az egyéni és egyesülési szabadság alapján, minden további megszorítás nélkül szabadon érvényesíthetik”. Ez az elvi álláspont volt az, amelyhez képest az önálló tervezetben lefektetett nemzetiségi különvélemény is „csak” a magyar és nem magyar népek teljes egyenjogúságának kívánalmában tért el. Valójában tehát 1861 nyarán a nemzetiségi kérdés történetében először konszenzus közeli állapot teremtődött a „nemzetiségi kiegyezés” ügyében.

A nemzetiségi autonómiaprogramok rendszerbe foglalását, a föderalisztikus megoldások irányába mutató kísérleteket az Andrássy-kormány minisztereként Eötvös – az *Uralkodó eszmék*ben is kifejtett okok

¹⁷ Mikó Imre: Nemzetiségi jog és nemzetiségi politika. Tanulmány a magyar közjog és politia történet köréből. Minerva, Kolozsvár, 1944. (2. reprint kiad.) É.n. H. n. Optimum kiadó. 89–111.

miatt – az ország államjogi stabilitásának biztosítása előtt veszélyesnek tartotta. A közös uralkodóval a „közös” és a „közös érdekeltségű ügyekkel” összekötött osztrák-magyar államközösség, illetve az 1860-as évek közepén gyorsan konkretizálódó dualista Osztrák-Magyar Monarchia az ő értelmezésében minden érintett és érdekelt nemzeti-nemzetiségi társadalom számára előnyös civilizációs keretnek számított. A nemzetiségi eszméknek az általa feltételezett – és hosszú távon megkerülhetetlennek vélt – háttérbe szorulásáig ez a nyugati civilizációs keret szerinte kárpótolta volna a kis népek jogi, területi önállóságának hiányát, kivált, hogy maguk is haszonélvezői lettek volna nemzeti kultúráik fejlődésének. Fontos felhívni a figyelmet arra, hogy Eötvös a 19. századi civilizációs mozgások erős egységesítő hatásaira hivatkozik, amikor a Monarchia és azon belől Magyarország nemzetiségi viszonyaira az optimális megoldási lehetőségeket mérlegeli.

Eötvöshöz hasonlóan, de a nemzetiségi kérdés rendezését kezdettől fogva az udvarral való kiegyezés mögé helyezve, Deák Ferenc a nemzetiségi kérdésben is megtalálni vélte az 1848-49-ben elejtett szálak továbbvitelének lehetőségét. A rendi nemzet reformkori, jórészt Kossuthoz köthető átértelmezéséből kiindulva – egységes magyar politikai nemzet fogalmi és politikai korlátai közt egyre szűkítve a törvény emancipációs funkcióját – a nyelvi jogokra kívánta korlátozni a nemzetiségi társadalmak egyenjogúságának érvényesülését. A 21. század eleji európai nemzetközi és nemzeti kisebbségjogi jogforrások ismeretében elmondhatjuk, hogy Deák jogértelmezése sok tekintetben hasonlított a mai felfogáshoz: e szerint az államok egységét veszélyeztető nemzetiségi különjog kockáztatja az állami szuverenitás és az állam által szavatolt biztonság ügyét, ezért a nyelvi-kulturális alapjogok jelenthetik a nemzetiségi szabályozás egyedüli legitím terrénumát.¹⁸

Az októberi diplomával felemás módon helyreállított alkotmányosság előtt tehát a magyarországi nemzetiségpolitika három egymást jórészt kizáró variánsa került felszínre. Kossuth az „országos nemzetiségek” kérdését a kulturális autonómiáig terjedő módozatokban rendezte volna.

¹⁸ Gángó Gábor: Deák Ferenc politikai elvei és eszményei. *Kisebbségkutatás*, 2003. 3. 486–514. <http://epa.oszk.hu/00400/00462/00019/pdf/01tan01.pdf>

Hajlandó volt az ország főbb nemzetiségeit – némiképp meglepő módon a szlovákok és rutének kivételével – olyan kollektív testületi jogosítványokkal felruházni, amelyek az egyházi élet, az oktatás és a kultúra területén az önkormányzati modell fokozatos bevezetését eredményezhették volna.

Ez a modell Teleki radikálisabb elképzelései szerint kezdettől fogva kiegészült volna a nemzetiségi megyékre épülő területi önkormányzati megoldásaival. Éppen Teleki volt a legfőbb kezdeményezője annak is, hogy párizsi lengyel, román, emigrációs körökkel folytatott megbeszéléseken körvonalazott konföderációk kiépítésével kapcsolják egybe a térség szabaddá váló nemzeteit. Kossuth és Teleki az 1850-es években egymástól gyakran külön utakon, arra a következtetésre jutottak, hogy 1848-1849-es örökség továbbfejlesztését, s ezzel együtt a független Magyarország alternatíváját – nem a Habsburgokkal, hanem a nemzetiségekkel való kiegyezésben kell keresni.

Eötvös József és Deák Ferenc viszont a vesztes szabadságharc tanulságaként – Kossuthal ellentétben – a történeti közjog folytonosságának helyreállítását és a Habsburgokkal való kiegyezést tartotta legfontosabb teendőnek. Deák maga 1861-ben magyarok és nem magyarok 1848-1849. évi „szomorú eseményeinek káros félreértéseit” jóvátenni kívánván, azt szorgalmazta, hogy „az ország feldarabolása és önállóságunk feláldozása nélkül” mindent meg kell tenni azért, hogy a nem magyaroknak „nemzetiségük érdekében és Horvátországnak közjogi állása érdekében” kifejtett követelése, valamint az újraegyesítendő Erdély nem magyar nemzetiségű polgárainak jogai mielőbb törvényes szabályozás útján megvalósuljanak. Deák mindazonáltal Kossuthhoz hasonlóan a polgári szabadságjogok kiterjesztésében látta a nemzetiségek lojalitásának legfontosabb biztosítékát, amelynek megteremtése felől viszont elemi kételyei voltak.¹⁹ Eötvösnél viszont időről időre felmerült a Kos-

¹⁹ „Ha van még eszköz, ami a veszélyt egykor elhárítja, csak egyetlen egy van, s ezen eszköz: a népet, melyet e nemzethez, ezen nemzeti önálláshoz sem szeretet, sem nemzetiség, sem bizodalom, sem anyagi és erkölcsi jólét nem kötnek, a polgári jogok megsztásával kapcsolni e hazához, hogy oka legyen védelmezni ezen állapotot, melynek változtatva ő is csak veszthetne, de semmit sem nyerhetne. – De ezen eszközökhöz magasabb szellem és több energia kellene, mint kormányunkban van, több lelki erő több önmegtartózkodás, több méltányosság s igazság érzete, mint e nemzetben van, s ha elenyé-

suthéhoz hasonló kulturális önkormányzatiság kialakításának lehetősége. Ennek megvalósult elemeként kell kiemelnünk a magyarországi román és szerb görögkeleti és a magyarországi zsidó egyházak felekezeti autonómiájának a törvénybe iktatását.²⁰

A nemzetiségi kérdések rendezését tehát Eötvös és Deák alapvetően csak az osztrák-magyar kiegyezésnek alárendelve látták megvalósíthatónak. Deák ugyan fontosnak tartotta mindazon alapvető nemzetiségi jogok megadását, amelyek hiánya 1848-1849-ben hozzájárult a nemzetiségek ellenséges magatartásához. Azt remélte, az új törvényi rendezés hozzájárulhat ahhoz, hogy „a honnak minden nemzetiségű polgárai érdekekben és érzelemben összeforranak”. Deák és Eötvös törvényelőkészítő munkájának kettős motívumát a nemzetiségi jogkiterjesztésben, illetve az ország politikai és területi integritásának feltétlen elsőbbségében jelölhetjük meg.

A horvát-magyar kiegyezéstől Erdély „unificatiójáig”

Miként alakultak 1848 és 1868 között a magyarországi nemzetiségi politika szempontjából legfontosabb kérdések? Viszonylag kiélezett helyzetek előzték meg a horvát-magyar kiegyezést, majd Erdély uniójának rendezését, ami egyik esetben sem vetített előre tartós és konszenzuális megoldásokat. Akár a többi nemzetiség esetében, a horvát kérdésben különösen 1848-49 konfliktusai maradandó tanulságokkal jártak. A neoabszolutizmus nem sok pozitív változást jelentett a horvátok számára. A horvát-szlavón-dalmát „Háromegye Királyság” Birodalmon belüli helyét az 1861-ben összehívott zágrábi szabor XLII. számú törvénye próbálta történeti indoklással új viszonyba emelni a Magyar

szünk századok vétkeiért, századok mulasztásáért enyészünk el.” Sándor Pál (szerk.): Deák Ferenc kiadatlan leveleiből. magyar Történelmi Táruslat, Budapest, 1992. 30

²⁰ Cieger András: Az elvszerűség paradoxonjai Eötvös József második minisztersége (1867–1871). In: Gángó Gábor (szerk.): A kincset csak fáradsággal hozhatjuk napvilágra Tanulmánykötet báró Eötvös József születésének 200. évfordulójára, ELTE Eötvös József Kollégium, Budapest 2013. 329–357.; Konrád Miklós: Eötvös József és a zsidók, Történelmi Szemle, 2014. 3. 495-509.

Királysággal szemben. A törvény Magyarországgal egyenrangú államként határozta meg az országot, széleskörű kormányzati és törvényhozó autonómiával és minden horvát terület egyesítésére vonatkozó igénybejelentéssel. Az 1848-as különválás jogszerűségét megerősítve, lehetőséget hagyott a magyar-horvát viszony föderatív alapon való újrarendezésére. A kérdés rendezésében érdekelt, de alapvetően jugoszláv orientációjú horvát nemzeti liberálisok cserébe a Muraköz és Fiume átengedését, a boszniai horvát területek megszerzésének támogatását kérték volna Pesttől. Nem véletlen, hogy az 1866. évi első magyar-horvát közeledési kísérletek kudarcra végződtek.²¹

Az osztrák-magyar kiegyezés ilyen körülmények közt, érthetően éles tiltakozást váltott ki Zágrábban. Az egyenrangú horvát államiság feltételét maga az uralkodó sem ismerhette el, s ezért feloszlatta a sárbort. Így a budai királykoronázáson nem voltak jelen a horvát képviselők. A kiegyezést követően horvát bánná kinevezett Levin Rauch és az általa vezetett hungaroszláv unionista erőknél 1867. decemberi választásokon az alkotmányosság helyreállításának ígéretével sikerült többségbe kerülniük. A magyar és a horvát törvényhozás küldöttsége 1868 áprilisában kezdte meg a kiegyezési tárgyalásokat.

A demokratikus hatalommegosztás kívánalmait többé-kevésbé szem előtt tartva, sikerült megegyezni az államközösség helyreállításában, s ezzel párhuzamosan abban a horvát autonómiamodellben, amely a belügyi, igazságszolgáltatási-, vallás- és oktatásügyi kérdésekben megszemenő önállóságot és teljes körű horvát nyelvhasználatot biztosított a szábornak és a horvát kormánynak. Számos tisztázatlan kérdés mellett a horvát-magyar viszonyt komoly problémák is befolyásolták. A folyamatosan változó horvát pártpolitikai háttér, a bán és a báni kormány, illetve a magyar-horvát közös kormány ellentmondásokról sem mentes működése miatt az utóbbi a határőrvidékkel kiegészült Horvátország hiába volt haszonélvezője a szubdualista berendezkedés autonóm jogai-

²¹ A horvát kérdés kiegyezés előtti és utáni alakulásáról, a horvát Nemzeti Párton belüli hasadásról, a délszláv egység, a bécsi, illetve pestbudai orientáció körül zajlott vitákról ld. Gross, Mirjana: *Die Anfänge*, i. m. 125–129.

nak, a kiegyezési rendszer ellenzői a horvát és délszláv nemzetépítés távlatában gondolkodva, mindvégig kevesellték a társországi státust.²²

A román politikai elit nagyobbik része 1848 óta Erdély unióját csakis Erdély autonómiájának megőrzése mellett tudta volna elfogadni és támogatni. Ez az álláspont alakult ki az 1848. májusi, majd a szeptemberi balázsfalvi román nagygyűléseken. A radikális Simion Bărnuțiu szerint a magyarok a jobbágyfelszabadítás és a polgári szabadságjogok kiterjesztésének ígéretével az erdélyi románság rabságát készítették elő. „Ne ülünk a magyar szabadság asztalához, mert annak összes ételei meg vannak mérgezve! Ne adjuk el országunkat és nyelvünket, mert egyszer elveszítvén, nem nyerhetjük többé soha vissza.”²³

A rövid életűnek bizonyult 1848–49. évi uniós egyesülés – különösen a tragikus erdélyi nemzetiségi háborúskodás után – az önkényuralom éveiben múló epizódnak tűnt. Az 1850-ben helyreállított erdélyi közigazgatásban Bécs sikerrel igyekezett a magyar rovására a német és román nyelv használatát kiterjeszteni, amivel tovább erősítette a románok magyarellenes beállítódását. A románságnak az erdélyi megyei közigazgatásban való térhódítása az októberi diploma után tovább folytatódott. Az erdélyi magyarság által bojkottált 1863–1864. évi nagyszabonyi tartománygyűlés törvényt fogadott el a román nemzet, és a két román egyház egyenjogúsításáról, valamint a három erdélyi „hazai nyelv” egyenjogú hivatali használatáról, ami Erdély ügyét részben nemzetiségi kérdéssé változtatta. Az erdélyi nemzetiségi jogok ugyanis sok vonatkozásban meghaladták az Eötvös által a nemzetiségi törvény előkészítése során tervezett rendezést. Ilyen körülmények közt Erdély autonómiájának fenntartására – mint a románság legfőbb követelésének kielégítésére – valójában sem az újbóli unióval, sem anélkül nem sok esély mutatkozott.

Jól jelezte az erdélyi román elit kiegyezés nyomán létrejött alapállását Ilie Măcelariu képviselő, erdélyi fő- kormányzati tanácsosnak

²² Sokcsevits Dénes: *Magyar múlt horvát szemmel*. Magyar a Magyarért Alapítvány, Budapest (2004) 85–90. Rész Imre: *Kapcsolatok és keresztutak - Horvátok, szerbek, bosnyákok a nemzetállam vonzásában* L'Harmattan, Budapest, 2004. 101–121.

²³ Bărnuțiu idézi Egyed Ákos: *Erdély 1848. évi utolsó rendi országgyűlése*. Mentor, Marosvásárhely 2001. 49.

kudarcba fulladt próbálkozása, amikor 1867. március 7-én románul kívánt felszólalni a magyar országgyűlésben. Az 1863–64-es nagyszabasi erdélyi országgyűlés törvényeire hivatkozva kifejtette, hogy a nyelvi egyenjogúság nélkül nem létezik nemzetiségi szabadság: „haza nélkül szabadság nem létezhet; de az anyai nyelv használása nélkül a haza és nemzetiség is csak illusio.”²⁴ A román képviselőtől maga Deák Ferenc kérte az országgyűlés kizárólagos magyar nyelvhasználatáról szóló törvény tiszteletben tartását, mint minden szabadságjog alapját.

1867. február 15-én, az Andrássy-kormány hivatalba lépése előtt két nappal, a bécsi minisztertanácsi ülésen a kinevezett magyar miniszterelnök jelezte, hogy a magyar kormány Erdély unifikációját, hivatalba lépéstől kezdve kész tényként kívánja kezelni. Ehhez március 8-án a magyar országgyűlés a felhatalmazást is megszavazta. Végül egész vonalon a magyar kormány álláspontja érvényesült. A királykoronázás után Ferenc József érvénytelenítette a szepesi tartománygyűlésen elfogadott törvényeket, s ezzel az uniót elutasító román és szász politikusok tiltakozása ellenére, az 1848-as állapot jogfolytonosságának megerősítése, az erdélyi tartományi különállás jogrendjének, intézményeinek, így az erdélyi Főkormányzóság feloszlatása előtt megnyílt az út. Erre végül a nemzetiségi törvénnyel együtt, 1868. évi XLIII. számú törvény elfogadásával került sor. Minthogy a magyar országgyűlési többség valójában az 1848. évi uniós állapot helyreállításának tekintette az aktust, merő illúzióknak bizonyult minden olyan román, szász, s némely magyar vélemény, amely Erdély sajátosságainak tiszteletben tartását, vagy ahogy a kérdésben legnagyobb román tekintélynek számító Vincențiu Babeș képviselő kérte, a magyar-horvát kiegyezést mintának tekintő szerződéses viszony kialakulását remélte.

²⁴ Ilie Macelariu kijelentését idézi Pál Judit: A hivatalos nyelv és a hivatali nyelvhasználat kérdése Erdélyben a 19. század közepén. *Regio*, 2005. 1. 3–26., Idézet helye: Az 1865. dec. 10-dikére hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója. III. Szerk. Greuss Ágost. Hiteles kiadás. Pest, 1867. C. ülés, 1867. márc. 7. 262.

Nemzetiségi vagy nyelvi egyenjogúsítás?

Mint láttuk, a magyar országgyűlés a kiegyezési tárgyalásokat jóval megelőzve már 1861-ben megkezdte a nemzetiségi egyenjogúságról szóló törvény előkészítését. Hamarosan kiderült, hogy a legjelentősebb ellenzéki nemzetiségi mozgalmak, a románok, szlovákok, szerbek és ruténok alapvetően a nemzeti autonómiák létrehozását tartották volna kielégítő megoldásnak. A magyar képviselők, pártállásuktól függetlenül az ország politikai integritását semmiképpen sem veszélyeztető, elsősorban a nemzetiségek nyelvének, kultúrájának jogállását tisztázó jogszabályt kívántak elfogadtatni. Az 1861. évi turócszentmártoni szlovák, a karlócai szerb autonómiairokvésekkel szemben legélesebb hangot Trefort Ágost, a gyomai kerület képviselője ütötte meg, miközben a megyei adminisztráció nyelvének megválasztásában a teljes szabadságot tartotta volna fontosnak.²⁵

A nyelvi egyenjogúság problémája és vitája mögött valójában az egységes nemzetállam és a föderalista államszerkezet ellentmondása rejlett. A „politikai nemzet” egyszerre jelentette az ország minden lakosát, ugyanakkor a magyar felfogásban vele azonosított „magyar nemzet” nem jelenthette a többi nemzet politikai dimenzióját is. Ily módon „az egységes magyar politikai nemzet” nem az ország valamennyi nemzetének, nemzeti közösségének a gyűjtőfogalmává vált, hanem a magyar államnemzeti kizárólagosság keretfogalmává. A nemzetiségi mozgalmak, pártok és képviselők kezdettől fogva felismerték az ily módon értelmezett politikai nemzet csapdáját. Aurel Vlad román képviselő még megpróbálta a föderatív értelmű politikai nemzetfogalmat előtérbe állítani: „... s mivel a politikai nemzetiség nem egyéb, mint egy poliglott országban élő különféle népiségek politikai és történelmi múltjának, életé-

²⁵ „...remélem tehát, hogy Magyarországon is a történelmi előzmények, a geographikus helyzet s a beteges hajlam: miszerint minden külön népfajta külön területet követel, s mint egy külön államot akar képezni – mint sok átmenő szellemi betegség meg fog szünni, s Magyarország, a magyar állam: Hungária meg fog maradni; mert a nemzetiségek iránt igazságos tudván lenni, nem lesz alapítva a nemzetiségekre, hanem meg fog felelni a politikai szükségnek, mint fejlődésnek a történeteknek.” Az 1861. április 2-án Pestben egybegyűlt országgyűlés képviselőházának naplója. I. köt. Landerer és Heckenast, Pest 1861. 200.

nek s közös működésének s érdekének diplomatikai kifejezése; részéről nem találnék benne semmi megütközni valót”. A nemzetiségi törvény szellemiségét, s vele együtt a magyar politikai nemzetet – mint az egyedüli államnemzet kifejezését – kodifikáló értelmezést a többi képviselővel együtt azonban Vlad is határozottan elutasította.²⁶

A bécsi udvarral megkötött kiegyezés alapvetően átrendezte a magyarországi nemzetiségi viszonyokat. A provizórium sokesélyes tárgyalási pozíciói, az ország egységével akkor még összeegyeztethetőnek tartott nemzetiségi egyenjogúság, s annak politikai intézményekben is megjeleníthető kompromisszumos elképzelései a kiegyezéssel idejétmúlt, aktualitását veszített megközelítéssé váltak. Az országgyűlés 17 román, 7 szerb és egy rutén ellenzéki képviselője 1867. február 11-én önálló nemzetiségi törvénytervezetet nyújtott be az országgyűlés nemzetiségi bizottságának és a szöveget közre is adták. A tervezet „az ország területi épségének és politikai egységének” kívánalmát elismerve 1. cikkelyében taxatív felsorolja a hat „történeti országos népséget”, amelyek „egyenjogú országos nemzeteknek ismertetnek el”. A vármegyék etnikai kikerekítésével külön törvényben határozták volna meg „az egyes nemzetiségek képviselése, s a nyelvek térkörének meghatározása és szabályozása céljából a népesség lélekszám szerinti többségének elvét”.²⁷ A magyar nyelv kizárólagos parlamenti és kormányzati nyelvként való elismerése mellett széleskörű nyelvhasználati jogok és az anyanyelvi oktatás állami támogatása biztosították volna a tényleges nyelvi-oktatási

²⁶ „A többségi javaslat a „nemzet” és a „nemzetiség” jelentésének megkülönböztetésével kívánta tisztázni a „politikai” és a „genetikus” nemzet fogalmi különbségét. Az előbbi az állam polgárait „nemzetiségüktől”, nyelvi-kulturális meghatározottságaiktól függetlenül fogja össze, tehát nincs etnikai minősége. Az utóbbinak pedig nincs politikai dimenziója, mivel jelentését, tartalmát csak és kizárólag a nyelvi-kulturális sajátosságok adják. A „nemzet” és a „nemzetiség” fogalmának illetően megkülönböztetéséhez konzekvensen ragaszkodva, a többségi javaslat a „magyar” jelentését is megkettőzte: a „magyar nemzet” szóösszetételben a „magyar állam történelmi fogalmára” utaló „politikai nemzet” jelzője, míg a „nemzetiségek” között is felsorolva, az országban élő *egyik* nyelvi-kulturális közösség megnevezése lesz. A verbalitás szintjén megszületett tehát a „félreértéseket” eloszlató kompromisszum.” Schlett István: A nemzetiségi törvény, i. m. 11–13.

²⁷ Kemény G. Gábor: Iratok a nemzetiségi kérdés történetéhez Magyarországon a dualizmus korában, I. köt. 1867-1890. Budapest 1953. 5.

egyenjogúságot. A többi más rész kérdést a nemzetiségi egyenjogúság követelményeinek megfelelően rendező tervezet ugyanúgy eltávolodott az 1861. évi kompromisszumos javaslatától, mint a Nyári Pál elnök által vezetett nemzetiségi albizottság 1867. júniusi javaslata. Nem szerepelt többé „az országban lakó minden népek” nevesített felsorolása, s azok „egyenjogú nemzetiségként” való meghatározása. Mint ahogy eltűnt a megyei hatóságok népképviselői elven alapuló választására vonatkozó kitétel is. Kimaradt a nemzetiségi jogok „egyesek és testületek” szerinti megkülönböztetése.²⁸

A nemzetiségi bizottság törvénytervezete elhúzódó, hosszadalmas előkészítés után, 1868. november 24-én került a képviselőház elé, amikor is a nemzetiségi képviselők ellenjavaslatként saját tervezetüket is beterveztették. A vitában az igazi fordulatot Deák Ferenc felszólalása, az általa átfogalmazott és új preambulummal ellátott törvénytervezet hozta.

Ez utóbbi lényegét, a politikai tekintetben „oszthatatlan, egységes magyar nemzet” premisszája jelentette, amelyre Deák, mint a rendi nemzet örökébe lépett, a reformkori Kossuth által többször kifejtett, s ezért létezőnek tekintett, valóságos tényre kívánt hivatkozni. Azt hangsúlyozta, hogy minderre azért volt szükség, hogy feloldja a politikai magyar nemzethez kötődő nyelvi egységnek – a magyar nyelv kormányzati és országgyűlési primátusának – és a nemzetiségi nyelvek szabad használatának elve közti ellentmondást.

A törvény vitája során azonban minden nemzetiségi képviselő tiltakozott a nemzetiségeknek a politikai nemzet konstrukciójából való kihagyása, és az egyes nemzetiségi társadalmak tételes egyenjogúságának elmaradt kinyilvánítása miatt. Svetozár Miletić, a nemzetiségi képviselő egyik kimagasló, Aurel Vladhoz, Alexandru Mocionihoz vagy a már említett Babeşhez mérhető szerb autoritása, aki dualizmustól a realisabb nemzetiségi politikai kurzus kialakulását remélte, a multietnikus magyar állam önmeghatározásának hiányosságait tette szóvá. „A több nemzetiségű államnál kell, hogy az minden nemzetiségek jellegét magán viselje, ha csak nem akarja, hogy a nemzetiségek elemeit feloldó elemekké tegye. (...) Egyetlenegy politikai nemzet, egy politikai nemze-

²⁸ Mikó Imre: Nemzetiségi jog, i. m. 172–179.

tiség, az fictio oly államban, amely több nemzetből és nemzetiségből áll, és pedig olyanokból, melyek milliionokat számítanak.”²⁹

Az 1868. évi nemzetiségi törvény, együtt a román és szerb görögkeleti egyházak autonómiáját, a horvát-magyar kiegyezést, illetve Erdély unióját szabályozó törvényekkel, fontos, de felemás kiegészítő jogszabályai voltak a kiegyezési törvényeknek. Jelentős mértékben hozzájárultak a soknyelvű, sokvallású ország működőképességének biztosításához, a Horvátországgal való viszony szabályozott mederben tartásához, illetve Erdélynek – több mint három évszázadnyi különfejlődés utáni – a rendelkezésre álló ötven év alatt összességében sikeres politikai integrációjához. Ugyanakkor csak a görögkeleti egyházak, illetve a horvát-magyar kiegyezés esetében sikerült konszenzus közeli helyzetet elérni. Az erdélyi, illetve a nemzetiségi kérdésben az érintett társadalmaknak nem adatott meg a lehetőség, hogy valóságos politikai reprezentáció képviselje érdekeiket, hiszen ahogy Deák a képviselőházban kifejtette, a politikai nemzet koncepcióján belül a nemzetiségeknek nem lehetett politikai képviselete.

Komoly fogyatékosága volt a törvénynek, hogy – előterjesztői legjobb meggyőződése ellenére – a nemzetiségi társadalmakat és mozgalmakat csak az egyéni jogok szintjén próbálták nemzetiségi jogokkal ellátni, miközben az egyházi vagy az oktatási, kulturális jogok működtetéséhez eleve közösségi intézmények, garanciák voltak, illetve lettek volna szükségesek. Ezt a hiányt a görögkeleti román és szerb, illetve a neológ és az ortodox izraelita egyházak autonómiája jórészt kárpótolta. A nyelvhasználati jogok tekintetében a kötelező, számon kérhető jogok érvényesítése helyett a megengedő dikció és a párhuzamos, hasábos kétnyelvű hivatali nyelvhasználat eleve megnehezítette, a 19-20. század

²⁹ Miletić a törvény vitájában hármaskövetelményrendszert állított fel. Követelte a magyarországi nemzetiségek külön nemzetekként való elismerését, a megyék nemzetiségi jellegének megfelelő hivatalos nyelvet és a vegyies megyék etnikai kikerekítését. Utóbbi a svájci kantonok logikájának mintájára szorgalmazta: „Én: ellenkezőleg azt hiszem, hogy a megyék kikerekítése éppen ellenszer az ellen, hogy egész vidékeken ne támadjon az a törekvés, hogy nemzetiségük megmentése végett a határokon kívül, rokon nemzetekkel egyesüljenek és hogy ezáltal az államot földarabolják: hisz éppen akkor, midőn minden nemzetiség Magyarországon a municipiumokban megtalálja a házikóját és az erdőjét, melyből nemzetiségét és az alkotmányos szabadságot védheti, éppen akkor fog szilárdulni a kötelék, mely őket a közös hazához köti...” Uo. 202–203.

fordulójától pedig egyre inkább ellehetetlenítette a hivatalos anyanyelvhasználatot.³⁰

A magyar politikai elitnek az uralkodóval kötött kiegyezésében elnyert államjogi garanciák a fenti okok miatt nem vagy csak részlegesen párosultak az egységes magyar politikai nemzet föderatív értelmű, patrióta alapozású állampolgári közösségként való működésével. Ami többé-kevésbé jól működött az osztrák-magyar, illetve a magyar-horvát viszonyrendszerben, egyre inkább új konfliktusok forrásává vált a nemzetiségi kérdésben. Az ország népességének felét kitevő nem magyar nemzeti társadalmakhoz való kormányzati viszonyulást jól jelzik a 19. század végén elkezdődött helynév-magyarosítási gyakorlat, az egyesületek működését a nyelvhasználat miatt diszkrimináló rendelet vagy éppen az oktatáspolitikában teret nyert magyarosító igyekezet.

Szekfű Gyula a nemzetiségi ügyekre vonatkozó elképzeléseket a nagy liberális nemzedék – kivált Eötvös és Deák – „földöntúli idealizmusának” nevezte. Magát a nemzetiségi törvényt pedig „egyoldalú kiegyezésnek”: „...mi magyarok felajánlottunk és megadtunk mindent, amit csak méltányosság és akkori műveltségünkön uralkodó liberalizmus szerint kellett, sőt lehetett megadnunk... a nemzetiségek azonban, kik 48-as és abszolutizmus korabeli tanulságaikat siettek elfelejteni, visszautasították legjobbbaiknak, Deák és Eötvösnek békülők kezét és passzív rezisztenciával elhagyták a magyar közéletet.”³¹

A *Három nemzedék* hanyatláselméleti narratívájába nem fért bele a nemzetiségek nemzeti közösségként való elismerésének, a politikai nemzet föderatív szerkezetként való meghatározásának tudatos megkezdése, az ország tényleges érdekeit felülíró nemzetállami csólátás kritikája. Az 1868. évi törvény a nyelvi jogok terén is olyan mértékű csonkításokat hajtott végre az 1861-1867 közötti eötvösi-deáki elképzelésekhez képest, amelyek eleve magukban hordozták a Tisza Kálmán-kormány, s még inkább a századforduló kormányai által felkarolt közigazgatási, oktatási, egyesületi, felekezeti asszimilációs politika lehetőségét. Mindez

³⁰ A törvény kiváló elemzését ld. Katus László: Egy kisebbségi törvény születése. Az 1868. évi nemzetiségi törvény évfordulójára. Regio, 1993. 4. 99–128.

³¹ Szekfű Gyula: *Három nemzedék és ami utána következik*. Maecenas, Budapest 2007. 209.

jelentős mértékben hozzájárult ahhoz, hogy az egész kiegyezéssel szer leg több konfliktust felhalmozó szakpolitikai területévé silányította a korszak magyar kormányzati és vármegyei nemzetiségi politikáját.

Így vált az 1868. évi nemzetiségi törvény születése pillanatában a kiegyezéskori Magyarország nemzetiségi politikáját jellemző súlyos belső ellentmondásnak – a poliglott ország etnikai régiókat magában hordozó belső tagoltsága, illetve a nemzetállami törekvések kibékíthetetlen ellentétének – kifejezőjévé, gerjesztőjévé, a fokozatos belső alkotmányos fejlődés akadályozójává.³²

A nemzetiségi törvény keretei közt kezdetben Deák és Eötvös szellemiségének gyakorlatba való átültetésével a nyelvi jogok, a megyei, helyhatósági szinteken a közigazgatási jogok és részben az oktatási jogok terén a méltányos és toleráns nemzetiségpolitika intézményrendszere körvonalazódott. A 19. század végén, részben a milleniumi hangulatnak, részben a Bánffy-kormány által nyíltan vállalt sovinizmusnak és az általa megfertőzött közszellemnek a következtében a magyarosítást egyre gyakrabban kezdték azonosítani a magyar állam fennmaradását egyedül biztosítani képes politikai gyakorlattal.³³

Amíg az 1870-es években Grünwald Béla, a kiváló történész, Zólyom megye alispánja még inkább volt kivétel a maga agresszív magyarosító nacionalizmusával, a századforduló éveiben statisztikusok és jogászok, közírók és társadalomtudósok egymással versengve igyekeztek programot adni a magyarosításnak. Közülük Beksics Gusztávnak a városok elmagyarosítását, s azon keresztül az ország nemzetiségeinek fokozatos kiszorítását szorgalmazó elképzelése vált ismertté, a leghatásosabb programot azonban kétségkívül Rákosi Jenő, a Budapesti Hírlap

³² Gogolák, Ludwig: Ungarns Nationalitätengesetze, i. m. 1257–1284.

³³ „El kell fogadni azon alakulást, mely Európában megélhetésünket biztosítja és azon közjogi alakulást is, mely a kettős monarchiában legbiztosabb alap arra, hogy erőben és gazdaságban gyarapodva, egységes nemzetivé átalakulva, képes leendő létrehozni az egységes magyar nemzeti államot, mint súlypontját a leendő magyarosztrák monarchiának, mint egyetlen biztosítékát annak, hogy a legsovínisztább értelemben egységesített magyar állam trónján a sovíniszta egységes magyar nemzeti iránnyal együtt érző dinasztia üljön.” Bánffy Dezső: Magyar nemzetiségi politika, Budapest, 1902. 7. http://mtdportal.extra.hu/books/magyar_nemzetisegi_politika.pdf

nagyhatalmú szerkesztőjének harmincmillió magyar birodalomra vonatkozó víziója jelentette.³⁴

A kiegyezés korának fél évszázada tehát etnopolitikai szempontból a felerészben nem magyar Magyar Királyság nemzetállami átalakításának eleve reménytelen, kísérletét, a történeti magyar állam felbomlását, a nem magyar nemzetek kiválását igen nagy mértékben megkönnyítő, illetve előkészítő zsákutcás fejlődést eredményezett.

A soknemzetiségű államban a nemzetiségi politikusok (Vlad, Maniu, Popovic, Hodža és mások) mellett csupán Eötvös, Deák, Mocsáry, majd pedig a 20. század elején Jászi Oszkár próbálta felvetni a – nyelvek és kultúrák egyenjogúságán, kölcsönös elsajátításán alapuló – svájci minta követhetőségét, a valódi, valóságban és népi egymás mellett élésben gyökerező multikulturalizmus örök technikáit. Hangjuk azonban a dualizmus kori asszimilációs közhangulatban alig hallatszott, s folyamatosan számolniuk kellett a többségi közhangulat merev elutasításával. A dualizmus kori magyar politikai elit ebben a tekintetben sem követte a Lajtán túli gyakorlatot, amely az általános választójog bevezetésével, a tartományi külön szabályozások engedélyezésével szabad utat engedett a nemzetiségi részérdekek alkotmányos érvényesítésének.

A magyar alkotmányosság, valamint a megyei közigazgatás visszaállítását az osztrák centralizmus és neoabszolutizmus felett aratott győzelemnek tekintette az egész Monarchia közvéleménye. Magyarországon ehhez társult az a közvélekedés, hogy a magyar nyelv primátusa, dominanciája, diplomáciai, közeleti és állami elsőbbsége immár elvitathatatlan ténnyé vált. Ugyanakkor az 1860-as évek kezdetén az ország társadalmát alapvetően az „egynyelvű soknyelvűség” jellemezte, azaz az egyes nemzeti közösségek beszélői közt igen kevesek voltak olyanok, akik egy másik nyelvet, s még kevesebben azok, akik több nyelvet is beszéltek. Ennek alapvető okai közt az ország etnoregionális szerkezetének viszonylagos zártságát említhetjük. A ténylegesen multientikus

³⁴ Beksics: Magyarosodás és magyarosítás különös tekintettel városainkra. Atheneum, Budapest 1883. http://mandadb.hu/common/file-servlet/document/715118/default/doc_url/magyarosodas_1883.pdf; Nagy Ildikó: Rákosi Jenő és a harmincmillió magyar impérium. In: Hanák Péter – Nagy Mariann (szerk.): Híd a századok felett. Tanulmányok Katus László 70. születésnapjára. Pécs, 1998. 295–308.

régiók – mint pl. a Szepesség, Gömör, Királyföld, Bánság, Bácska, Baranya vagy a főváros, meg a többi soknemzetiségű város – mellett a szlovák, rutén, román régiók falvaiban a helyi többség nem igazán érintkezett tartósan semmilyen más nyelvvel.

A kiegyezés kori magyar nemzetiségpolitika fokozatosan eltávolodott Deák és Eötvös korlátozott, de mégis méltányos nemzetiségpolitikai alapvetésétől. Az 1868. évi nemzetiségi törvény diszkrecionális jogi megközelítések és restriktív újraszabályozások nyomán fokozatosan visszaszorították a hivatali, „hasábos” kétnyelvűség gyakorlatát, a nemzetiségi egyesületek szabad nyelvhasználatát. A legkomolyabb korrekciókra azonban a népoktatás, illetve a kisdedovás gyakorlatában került sor. A népoktatási politika reformkorig visszanyúló alapvető célkitűzése volt, hogy a nem magyar tannyelvű oktatási intézményekben kötelezően be kell vezetni a magyar nyelvnek tantárgyként való oktatását.

A magyar nyelv kötelező népiskolai oktatásáról szóló törvény 1879. XVIII. sz. törvény nyitotta meg azoknak az oktatási törvényeknek a sorát, amelyek kétségtől az oktatás modernizációját, tartalmi fejlesztését is szolgálták, ezzel együtt azonban tudatosan a magyarosítás szolgálatába is állították a közoktatási intézményeket.³⁵ Az 1883. évi középiskolai és az az 1891. évi kisdedovó törvényt követték a Berzeviczy-és Lukács-féle tervezetek, valamint az Apponyi-féle népoktatási törvények, amelyek a magyart mint tannyelvet vezették be az oktatásba. A magyar nyelv kötelező oktatásáról szóló törvény ugyan heves ellenkezést váltott ki, de annak célját, a magyar nyelv elsajátítását, s így egyfajta magyarpárú bilingvis modell kialakítását igazán kevesen vitatták. A kenyértörésre az Apponyi-féle néptörvényeknek az egyházi és falusi népiskolák államosítására és a magyarnak részleges tannyelvként történő bevezetésére irányuló szándékai miatt került sor.

³⁵ Trefort Ágoston indoklása: „Magyarország különböző nyelvet beszélő lakosai közt az összes népesség abszolút többségével egyik sem bír ugyan, de a mellett, hogy a viszonylagos többség a magyar ajkúaké, ez lévén egyszersmind az állami kormányzat, a törvényhozás és az igazságszolgáltatás nyelve, kétség sem lehet az iránt, hogy ha az állam összes polgárai közt a kölcsönös érintkezés és megértés közegéül az országban dívó nyelvek valamelyikét választani kell, az csak az állam és a többség nyelve: a magyar lehet.” Kemény G. Gábor: Iratok, i.m. I. köt. 583.

A kiegyezés kori magyarországi nyelv- és identitásváltási folyamatok statisztikai, gazdaság- és társadalomtörténeti forrásait elemezve arra a következtetésre juthatunk, hogy a 19. század második felében, illetve a 20. század első másfél évtizedében a meghatározó a kezdetben még relatív, a korszak végére abszolút többségi pozícióba került magyarsághoz való asszimiláció volt. Jóllehet különösen a korszak elején, illetve még a századforduló évtizedeiben is akadnak lokális példák a magyarságtól való disszimilációra, a zsidóság, németiség, szlovákság százezreinek elmagyarosodása olyan egyirányú, államnemzeti típusú asszimilációs folyamat képét mutatja, amelyben az eredeti nyelv és identitás dominanciáját egy generáción belül felváltja a magyar nyelv és önazonosság túlsúlya.

A kétnyelvűség és a kettős kötődés nemzetiségenként különböző mértékben megmarad ugyan, de a következő generáció nyelv- és identitásválasztását meghatározó iskoláztatás, nevelés, a családon belüli nyelvhasználat az esetek döntő többségében már kizárólag magyar nyelvű.

Hanák Péter a társadalmi mobilitás szükségszerű kísérőjelenségeként értékelte 1974-ben megjelent tanulmányában a dualizmus kori asszimilációt. A kérdés magyar szakirodalma azóta ezt a megállapítást árnyalta. A zsidóság igen gyors asszimilációjának hátterében valóban a társadalmi integráció, a társadalmi mobilitás játszott döntő szerepet. Ezzel szemben a német, szlovák asszimilációs folyamatban egyrészt a népi kétnyelvűség, másrészt a belső migráció nyelvváltást eredményező folyamatai meghatározóak.

Összegzés

A Szilágyi-féle milleniumi tízkötetes magyar történelem *Modern Magyarország* című záró kötetében Beksics Gusztáv Deák Ferenc bölcsességét emelte ki, amikor a kiegyezés legfontosabb értékeit és érdekeit sikerült magával Eötvös Józsefnek „a szabad eszmék cosmopolitismusában tévelygő szellemével” szemben megvédenie. Beksics szerint a román és szerb görög keleti egyházak különválasztása, s ezzel a két nemzetiség önállóságának megerősítése mellett a nemzetiségi törvény eredeti változata is komoly veszélyt jelentett az éppen egyesült Magyarország területi

integritására. A törvény eötvösi változata szerint „nyelvi és foederalistikus káoszba” vitte volna az országot, és liberális szellemisége hatalmas veszélyt jelentett volna a kiegyezés által biztosított államegységre.³⁶

A nemzetiségi törvény 1868. decemberi vitájában az egységes magyar nemzetállam és a hat országos nemzet egyenjogúsítását szorgalmazó föderalista koncepció nemzetiségi hívei közt olyan mély árok húzódott, amelyet a dualizmus kori magyarországi politika tényezői ötven év alatt nem voltak képesek sem betemetni, sem áthidalni. A nem magyar nemzeti nyelvek és kultúrák képviselői igyekeztek szembeszegülni a magyar nyelv térhódítását egyre tudatosabban és nyíltabban szorgalmazó közhangulattal szemben.

A deáki korrekcióval elfogadott nemzetiségi törvény a magyar nemzetállami ambíciók és a nemzetiségi különfejlődés közötti rivalizálás alapdokumentumaként az elmaradt nemzetiségi kiegyezés, illetve az elsikkadt multikulturális alternatíva történetének fontos viszonyítási pontja lett.³⁷ Pedig még az asszimilációs politika legelszántabb hívei, köztük éppen Beksics is tisztában volt azzal, hogy a felerészben nem magyar anyanyelvű Magyarország teljes nyelvi, grammatikai asszimilációja nem volt reális célkitűzés. A nemzeti mozgalmak ereje nemcsak a szomszédos Balkánon és az ugyancsak szomszédos orosz területeken nőtt folyamatosan, hanem a Monarchia Lajtán túli szláv és olasz tar-

³⁶ „A törvényjavaslat eredeti szövege még sokkal veszedelmesebb volt. Az osztályok tárgyalásának idején azonban Tisza és Bónis Sámuel érintkezésbe léptek Deák Ferencsel, megbeszélve ezzel a tervezet veszedelmes következményeit. Ekkor fogalmazta Deák Ferencz, több bizalmasának a jelen munka szerzője előtt tett nyilatkozata szerint, a nemzetiségi törvény bevezetését a magyar nemzet politikai egységéről. Hasztalan vádaskodnak a nemzetiségek, ezt a törvényt nem a magyar kormányok nemzeti chauvinismusa tette végrehajthatlanná, hanem maga a törvény szerkezete s a gyakorlati viszonyok ellenhatása.” Beksics Gusztáv: I. Ferenc József és kora. In: Uő.– Márki Sándor: A modern Magyarország 1848-1896. Budapest, Athenaeum, 1896. <http://mek.niif.hu/00800/00893/html/doc/c400582.htm>

³⁷ A törvény központi kategóriáját, az egységes magyar politikai nemzet fogalmát a törvénybe beemelő Deák Ferencsel szemben a Mocsonyi Sándor és 23 képviselőtársa által benyújtott kisebbségi javaslat az „egyetlen politikai nemzet” kategóriájában kifejezésre juttatott egységes állam koncepciójával a „hat egyenjogú nemzetből” álló föderatív államot állította szembe.

tományaiban is fokozatosan kidomborította a Ciszlajtánia multietnikus karakterét.

Milan Hodža, a 20. század eleji magyarországi szlovák mozgalom legfelkészültebb és legsokoldalúbb politikusa alighanem joggal állapíthatta meg 1913-ban, hogy az asszimilációs folyamat kifulladt, „akit idáig nem magyarosítottak el, abból már nem lesz magyar”. Ugyanezt gondolta második miniszterelnöksége első évében Tisza István is, amikor elhibázottnak és károsnak látta az 1868. évi nemzetiségi törvény visszavonását követelő vármegyék kezdeményezését, vagy éppen a koalíciós kormány nemzetiségpolitikai radikalizmusát.

A dualizmus félévszázadában a milliós nagyságrendű magyarosodás látszólag erőteljes elmozdulást jelentett a nemzetállami Magyarországra megvalósulása irányába. A városok magyarosodásában a helyben lakó nem magyar népesség kétnyelvűsége, a zsidóság kettős vagy éppen többes identitásra épülő nyelvi magyarosodása mellett a nemzetiségi megyék falvaiban alig volt kimutatható a magyar nyelvismeret. A nemzetiségek asszimilációs és migrációs veszteségei ugyan gyöngítették a nemzeti mozgalmak bázisát, de nemcsak a Hoitsy Pál-féle magyar birodalmi tervek vagy a Rákosi Jenő által vizionált harminc milliós magyarságra épülő nemzetállam, illetve a Beksics Gusztáv által valószínűsített magyar nagyhatalmi státusz bizonyult megvalósíthatatlan elképzelésnek, hanem Eötvös önkormányzati megoldást terező nemzetiségi kiegyezésekre épülő jövőképe is.